

Эшманова С.К. - окутуучу, Зулпукаров К.З. - филол.и.д., профессор, ОшМУ

Текстти сыпаттоонун принциптери жана прагматикасы кайталоо конфигурациясынын өнүтүндө

Бул макалада текст теориясынын баштапкы жоболору мүнөздөөгө алынат.

Ачкыч сөздөр: *дискурс, синтагматика, прагматика, концепция, интенция, предикативдүүлүк, темпоралдуулук, тексттин касиеттери, тексттин категориялары.*

В статье характеризуются ключевые принципы теории текста.

Ключевые слова: *дискурс, синтагматика, прагматика, концепция, интенция, предикативность, темпоральность, признаки текста, категории текста.*

“Текст” терминин психология менен логикада, информатика менен семиотикада, поэтика менен фольклористикада, этнография менен журналистикада, тил билими менен адабият таануу сыяктуу тармактарда кенен жолуктурууга болот [7, I. 67-б.; 5, 47-б.]. Психолингвистикада текст деп өзүнчө изилдене турган, маалыматтарды берүү жана алуу үчүн уюшулган кептик чыгарманы айрышат.

Тил билиминде бул түшүнүк көп синонимдерге ээ. Текст аркылуу илимий кепти да, өзүнчө чыгарманы да, чыгарманын үзүндүсүн да туюнта алышат. Ошол эле мазмунда “период” (риторикада, Аристотель, М.В. Ломоносов, А.Х. Востоков, Ф.И. Буслаев ж.б.), “фразадан жогорку биримдик” (Л.А. Булаховский, Н.Д. Зарубина-Бурвикова, П.Я. Гальперин, Е.А. Реферовская ж.б.), “татаал синтаксистик бүтүндүк” (Н.С. Поспелов, Н.И. Жинкин, С.Г. Ильенко, Л.И. Величко, Л.М. Лосева ж.б.), абзац (Т.С. Сильман), кептик чыгарма/кеп чыгармасы (К. Гаузенблаз, В.И. Кодухов), тексттик пикир (Л.П. Доблаев), прозалык/прозадагы строфа (З.Я. Солганик), кептин функциялык-маанилик түрү (О.А. Нечаева, В.В. Одинцов ж.б.), “өз алдынча сүйлөмдөрдүн комплекси” (В.И. Запорожцев, Л.С. Бархударов ж.б.), баяндоо ыкмасы (Е.И. Мотина) деген сыяктуу концепттер пайдаланылат [5, 45б.], [7, I. 68-69, 86, 90-б.б.].

Текст кээде тигил же бул цитатаны же ойду ала турган булак катары колдонулат. Цитатанын өзү да, булагы да – текст. Мында биринчи планга окумуштуунун же коомдук ишмердин ой-пикири сунушталат. Бул учурда баяндоо стили же ыкмасы эмес, пикир, ой талданып же бааланып берилет.

Текст – тил-кептин татаал уюшулган бирдиги. Ал өтө ар кыл өнүгтө жана планда анализдениши мүмкүн. Текстти окуу/үйрөнүү максатында, сындoo/баалоо максатында, кыскартуу/кеңейтүү үчүн, маалымат берүү/алуу, өзгөртүү же өзгөртпөй көчүрүп алуу үчүн ж.б. толуп жаткан максаттарда пайдаланышат. Тексттин ичиндеги маалымат, билим, тажрыйба, анын семантикасы өзүнчө изилдөө объекти боло алат. Ал тургай текст ичинде камтылган тыбыштар, муундар, морфемалар, сөздөр, сөз айкаштары, сүйлөмдөр да айрым учурда грамматикалык талдоонун предмети катары кызмат кылат.

Тексттин мазмунун иликтөө стилдик жана стилистикалык, менталдык-когнитивдик, семиотикалык, лингвоэтномаданият таануу өнүгтөрүндө жүргүзүлүшү мүмкүн. Текстке мүнөздүү адресант менен адресаттын өз ара мамилеси, тексттин белгилүү гана адресатка арналышы (жаш балага, бир гана тилди билген адамга ж.б.), окуучу менен жазуучунун алакасы (түздөн-түз же орун/убакыттагы дистанциясы) ж.б. маселелер лингвопрагматиканын чегинде иликтениши керек.

Текстти иликтөө макросинтаксистик деңгээлде жүрөт. Анын деңгээли сүйлөмдөн жогору жана кенен, сүйлөм тексттин ичине кирет да, андан тышкары жашай албайт. Ошондуктан тексттик лингвистика өзүнчө тармак катары татаал синтаксистик бүтүндүк идеясынын негизинде пайда болгон.

Текстти структура-грамматикалык өнүттө изилдөө анын бөлүктөрүнүн конструктивдик биримдикте, байланыштуулукта жана бүтүндүктө иликтөөнү талап кылат.

Кийинки учурда психолингвистика, кеп аракетинин теориясы жана тил инсаны концепциясы тил билиминин тармактары катары өнүгүп, текстке өзгөчө багыт жана нук бергендиги байкалат. Азыр текстти изилдөөчүлөр анын мазмунундагы менталдык семантикага, кеп актыларынын субъект/объектине жана түрлөрүнө, сүйлөөчү/угуучунун жекече сапаттарына (жашы, билими, улуту, күлк мүнөзү, социалдык статусу, кызыгуу/кызыкпоосу, активдүү/пассивдүүлүгү ж.б.у.с.) өзгөчө көңүл бөлө башташты. Текст система-структуралык гана эмес, жекече-индивидуалдык психика-физиологиялык чыгарма экендиги ырасталып жатат.

Ю.Н. Карауловдун ою боюнча, “За каждым текстом стоит система языка” деген афоризм менен жандаш эле “За каждым текстом стоит языковая личность, владеющая системой языка” деген учкул сөз коюлушу мүмкүн [6, 27-б.]. Бул жерде тексттин артында тил системасы гана эмес, тил системасын өздөштүргөн жана пайдаланчу тил инсаны турарлыгы өзгөчө белгиленет. Кийинирээк бул маселени окумуштуу мындан да кескин коет: ар бир тексттин артында тил ситемасы турарлыгын жетекчиликке алуу тексттин артында турган инсанды кысып, басынтып жиберет деген ой айтат.

Ушуга байланыштуу айтып кетүү зарыл: текстти система-структуралык түзүлүш катары С.Ж. Мусаевдин эмгектеринде ишке ашкан. Бул окумуштуунун ушул темага байланыштуу бир пикирин келтирип кетели: “Тексттик лингвистиканын азыркы тапта өнүгүшү тексттин семантика-информативдик жана структура-синтаксистик проблемалары менен катар, анын коммуникативдик-функционалдык аспектиден кароонун, текстти кептик бүтүн бир айтым катары таануунун зарылдыгын шарттап турат, б.а. текст комуникативдик-функционалдык бүтүндүк катары кептин бирдиги болуп саналат жана ушул багытта анализге алынуусу... приоритеттик багыт катары сунушталат. Бул, баарыдан мурда, тексттин прагматикалык аспектиси менен байланышта каралат” [1, 865-б.]. Бул пикирде тексттин система-структуралык өнүттө талданышы бир жактуулукка алып келсе, аны коммуникативдик-функционалдык жана прагматикалык планда каралышы биринчи көз карашты толуктоосу жана кеңейтүүсү даана жана ишенимдүү аргументтелген.

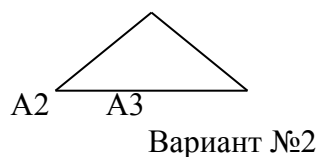
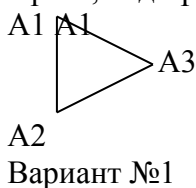
Ошентип, тексттик лингвистика дайыма конструктивдик алкактан каралып, эми жүрө-жүрө жеке аракеттин чыгармасы катары, прагматиканын объектиси катары да иликтене баштагандыгын көрүүгө болот. Демек, текст лингвистикасы бир гана система-структуралык түзүлүшкө ээ, ички элементтери жана бөлүктөрү тизмектешип байланышкан, бир темага баш ийген кептик чыгарманы, тилдик материалды гана изилдебестен, анда берилген маалыматтын, билимдин, тажрыйбанын биримдигин, жазуучу/окуучу менен сүйлөөчү/угуучунун жекече бөтөнчүлүктөрүн (максатын, мүдөөсүн, статусун, билимин ж.б.) чагылдырган субъективдүү коммуникативдик-когнитивдик актылардын жыйындысын да иликтейт. Мында кеп аракети жалпы аракет теориясынын алкагына кирип, конкреттүү кептик актылардын тизмеги катары аныкталып калат. Бул өнүттө биз тексттик аракет тууралуу да айта алабыз. Текст (кеп) аракети, текст (кеп) менен болгон аракет коммуникативдик аракеттин бир түрү катары кызмат кылат.

Биз эмнени кеп аракети же тексттик аракет деп атап жатабыз? Кеп аракети деп тексттик информацияны билдирүүгө, түшүнүүгө, өздөштүрүүгө же таркатууга багытталган жеке адамдын (инсандын) аракеттеринин жана актыларынын жыйындысын айтабыз. Тексттик актынын аткаруучусу (айтуучусу-жазуучусу) – анын автору, адресанты болот, актынын түшүнүүчүсү (угуучусу-жазуучусу) – тексттин адресаты, текст арналган тарап. Пикир алмашууга түздөн-түз катышпаган тарап текстте имплициттик түрдө, кээде 3-жак түрүндө, кээде кептин предмети түрүндө орун алат. Ал эми тексттин объектиси – бул ой-пикир алмашуунун темасы.

Пикир билгизүүдө айтуучу-жазуучу кептин темасына, предметине, жагдайына карап, өз эстутумуна кайрылып, максатка ылайык сөздөрдү сөз түрмөктөрүн тизмектештирип жайгаштырып оюн билгизет. Мында эстутумда ассоциативдик түрдө

жайгашкан ар бир парадигмадан бирдик тандалып, экинчи парадигманын керектүү бирдиги менен комбинацияланып ойлом уюштурулат. Пикир билгизүү бир нече баскычтардан турат: 1) маалымат берүүнүн жагдайы, максаты, себеби; 2) адресанттын оюндагы пикир билгизүүнүн планы; 3) сүйлөө (парадигматика-синтагматикалык мүнөздө уюшулат, сөздөр тандалат, өз ара жалгашат, тууралыгы көзөмөлгө алынат); 4) пикирдин натыйжасын күтүү, адресанттын реакциясын билүү, ага баа берүү. Бул баскычтар коммуникативдик лингвистиканын өкүлдөрү тарабынан таасын негизделген. Бул ойлорду мисалдар менен тастыктайбыз. Айтып кетүү керек: тексттеги кайталануу-кайталанбоо дихотомиясы дайым эле даана иштей бербейт. Макротексттерде (мисалы, романда) кайталоолорду алып таштоо анча-мынча гана “бөксөлүктөргө”, жетишсиздиктерге алып келет. Бирок “Аккан суу” (Жеңижок), “Кербезим”, “Замана” (Токтогул) сыяктуу чыгармаларды кайталоо фигурасысыз элестетүүгө болбойт. **Кайталануу/кайталанбоо дихотомиясы кичи тексттерде туташ, ажырагыс, бирин экинчиси талап кылган биримдикти түзөт.**

Макалдарга кайрылалы: *Адам адам менен адам*. Логикалык жактан бул паремия тавтологиялык сүйлөмдү түзөт. Андагы ээ менен баяндооч бири-бирине барабар (*Аристотель – философ* десек, мында барабардык жок, ээ баяндооч атаган топтун конкреттүү өкүлүн атап жатат). Бул макалда бир эле сөз үч жолу кайталанып колдонулган. 'Адам' концепти үч функция аткарып турат: субъект +комитатив+предикат. Булар лингвистикалык алкакта барабар эмес. Тилдик мейкиндикте булар параллелдүү боло албайт, анткени сүйлөмдүн мазмунунда үч түрдүү позиция, үч башка кызмат аткарып турат. Аларды параллелдүү эмес үч чекит менен белгилесек, чекиттерди сызыкча аркылуу туташтырсак, анда үч бурчтук фигурага ээ болобуз:

Аң-сезимдеги ассоциативдик алкакта деле бул үч сөз үч бурчтукту түзүп туруусу болжолдонот.

Паремия-сүйлөмдүн түзүүчүлөрүнүн схемасы төмөндөгүдөй:

Адам – адам тавтологиялык предикаттык айкашты түзүп турат. Субъект – ээ, предикат – баяндооч. Логикалык жана синтаксистик бирдиктер өз ара шайкеш. Ээге субъект, баяндоочко предикат дал келип жатат. Мындай шайкештик кээде гана жолугат. *Адам менен* – биргеликти туюнтуучу комитатив же толуктооч.

Паремия – текст. Анда кайталоо үч илтигин алып койсок, кайталанбаган бир гана сөз калат. Бул – *менен* сөзү. Ал бир эле учурда жандооч да, байламта да. Эки кызматты бир учурда аткарып жатат (*Менен сөзү Мени мененсен адамсың* деген сүйлөмдө башкаруу милдетин аткарып жандооч катары кызмат кылып жатат.). *Менен* сөзүнүн мазмундук жүгү ушунда эле эмес. Ал жандоочтук да, байламталык да милдет аткаруу менен катар, макалда ири мазмунду көтөрүп турат. Анын маанисин бир нече концепттер түзөт.

- 1) бирге/кошо болуу/жашоо/өмүр сүрүү/иштөө/кызмат кылуу...;
- 2) пикир алмашуу, ой бөлүшүү; эскеришүү, эрмек болуу, көңүл ачышуу, мелдешүү...;
- 3) көтөрмөлөшүү, колдошуу, көмөктөшүү, жардамдашуу;
- 4) талашуу, тартышуу, чырдашуу, жоолашуу, көрө алышпоо, андышуу...;
- 5) таарынышуу, ызалануу, ачуулануу, каарлануу...;

- б) жарышуу, мелдешүү, эрегишүү, өчүгүшүү...;
- 7) сүйүшүү, түшүнүшүү, ызатташуу, сый урмат көрсөтүшүү, меймандашуу...;
- 8) ыкташуу, тарапташуу, топ (партия) түзүшүү, биригүү, кошулуу...;
- 9) кеңешүү, макулдашуу, консенсуска келүү, элдешүү...ж.б.

Демек, макалдагы негизги концептуалдык жүктү кайталанбоо элементи көтөрүп турат. Ал жагдайга ылайык конкреттүү концептке ээ болот. Анда позитивдүү (оң) да, негативдүү (терс) да маңыз бар. Бул макалдын колдонуу жагдайы өтө эле кең. Бир мусалды болбогон нерсе үчүн ыза кылуу кырдаалынан тартып, бир өрөөн элдин колдоосун унутуп, бир чоң этностун “кемчилдигин” жар салуу жагдайына чейин бул макал колдонула алат. Жалпылоочу мааниде *адам* сөзү 'этнос', 'улут', 'эл' сыяктуу концепттердин формасы катары кызмат кылып калат.

Ошентип, тексттин кайталанбоочу бөлүгү анын концептуалдык негизин түзүп турат. Эми ушул сөздү алып койсок, анда *адам адам... адам* эле үч сөзү калат. Текст минус кайталанбоо кайталанган гана сөздөрдү калтырып коет. Мында эч кандай маалымат жок. Кайталанган үч номинатив турат. Маалымат бербеген сүйлөм болбойт. Ал сүйлөм эмес. Бул ситуативдик деле кайталоо эмес.

Тексттен кайталануучу бөлүгүн алып таштасак, кайталанбаган бөлүгү калат. Андан кайталанбоочу бөлүгүн алып койсок, кайталанган бөлүгү калып жатат. Бул эки операция тең – эксперимент. Мындай жасалма эксперимент изилдөөдө гана болот. Ал эми жандуу кепте, реалдуу дискурста “минус”, “плюс” амалдары иштебейт.

Талданган макалдын логикалык-семантикалык антиподу бар. Эгер аталган паремияда тавтологиялык пикир предикаттын негизин түзсө, төмөндөгү мисалда предикаттын ичинде өзүн-өзү тануу бар. Бул – *Сулуу сулуу эмес, сүйгөн сулуу*. Мында да *сулуу* сөзү үч жолу колдонулат. Биринчиси – субстантивдешкен атрибуттук *сулуу* сөзү, субъект-ээ милдетин аткарып турат. Экинчи *сулуу* – атрибут-предикат, б.а. баяндоочтун ичине кирген сын атооч. Мында ал *эмес* менен кошо баяндоочту уюштурду. Үчүнчү *сулуу* – өзүнчө, жекече баяндоочту уюштурган сын атооч. Эки баяндооч өз ара контрасттык катышта.

Макал беш сөздөн турат. Булардын үчөө – *сулуу*. Ал үч жолу кайталанып колдонулган. Тексттен бул сөздү алып койсок, *эмес* жана *сүйгөн* сөздөрү калып калат. *Сүйгөн* – субстантивдешкен, ээлик милдеттеги атоочтук. Бул сөз – макалдын өзөгү. Анын темасын чагылдырат. *Эмес, сүйгөн* сөздөрүн алып койсок, үч ирет кайталанган *сулуу* сөзү калып калат. Алар эч кандай маалымат бербейт. Мында да кайталанбаган элементтер макалдын семантикалык жүгүн көтөрүп турат, кайталануу-кайталанбоо биримдиги даана көрүнөт.

Бул эки макал кайталанган сөздөрдүн саны боюнча гана эмес, бир кыйла эле жалпы тексттик сапаттарга ээ.

1. Экөөндө тең тема бар. Биринчисиники – “Адамгерчилик”, экинчисиники – “Сүйүү”.
2. Макалдар максатка баш иет. Биринчиси адамгерчиликке, экинчиси чыныгы махабатка үндөйт.
3. Экөөндө тең идея бар: биринчиси карым-катышты, экинчиси жактырууну баалайт. Идеянын автору – этнос, пайдалануучу да – этностун өкүлдөрү.
4. Ар бири – өзүнчө элдик чыгарма, өз кырдаалында, өз ордунда, өз ыгы менен колдонулат.
5. Буларды түзгөн сөздөр кынапталып, бирин-бири талап кылып, толуктап турат. Алар “камыр-жумур жуурулушуп”, “органикалык тутумду” түзүшөт.
6. Ар бирине бүтүндүк мүнөздүү, баш-аягы бар, чеги даана ажыратылган.
7. Алардын түзүлүшү туруктуу, ички мүчөлөрүн эркин орун алмаштырууга, бирин алып таштоого же бири-биринен ажыратууга болбойт.

8. Ар биринин сценарийи (колдонуу кырдаалы, максаты, себеби, оозеки же жазуу түрүндө аталышы, жагдайга шайкештигин баалоо, канааттануу же канааттанбоо ж.б.) бар.
9. Маалымат, билим, тажрыйба ныкталык, көркөм үндөштүктө берилет (тавтология, тануу да – көркөм ыкмалар).
10. Экөөнө тең убакыт-мейкиндиктеги универсалдуулук, жалпылоочулук мүнөздүү.
11. Колдонгондо адресат-адресантсыз айтылбайт же жазылбайт.
12. Экөөндө тең бөлүктөр жана алардын байланыштары бар.
13. Буларда кайталануу кайталанбоо биригип ажырагыс биримдикте, бири-бирисиз маалымат бере албайт.

Демек, жогоруда талданган ар бир макал тексттин ченемдерге ылайык келет деген бүтүмдүн негиздүүлүгүнөн күмөн саноого болбойт жана бул пикирге толук кошулууга негиз бар.

Адабияттар

1. Мусаев С.Ж. Текст: прагматика, структура. – Б., 2000.
2. Тураева З.Я. Лингвистика текста. – М., 1986.
3. Зулпукаров К.З., Кожоева Г.Ж., Эшманова С.К. Тексттин негизги касиеттери жана алардын тутумундагы кайталануу-кайталанбоо конфигурациялары. – Ош, 2014.
4. Дридзе Т.М. Текстовая деятельность в структуре социальной памяти.– М., 1986. – 153с.
5. Суркеева В.Б. Психолингвистические проблемы понимания иноязычного текста в сознании носителя билингвизма – Ош, 2008.
6. Караулов Ю.Н. Русский язык и.яз.личность. – М., 1984.
7. Маразыков Т.С. Текст таануу жана анын айрым маселелери. – Б.: “Бийиктик”, 2005. I, II, III т.т.

OSHG U ESHMANOVA S.K., ZULPUKAROV K.Z., professor,
shumanalie2013@mail.ru

Pragmatics and principles of analysis of text in configuration of reiteration

The key principals of the texts theory are characterized in this article.

Keywords: *discourse, syntagmatics, pragmatics, concept, intention, predicativity, temporality, signs text, text category.*